

Kakelaar bepaalt de koers

Voor de invoering van het GPS-systeem was het kompas het belangrijkste navigatie-instrument voor zeevarenden. Alleen al in de 18de eeuw zijn er honderden in Middelburg gemaakt, waarvan slechts weinig exemplaren bewaard zijn gebleven

door Ruud Paesie, maritiem historicus in Middelburg

HISTORIE

Kompasmakers, achttiende eeuw.

Tijdens restauratiewerkzaamheden aan het beroemde planetarium van Zeeland in 1972 ontdekten restaurateurs een kompas dat bovenin het instrument 'verscholen' zit. Met enige moeite kunnen ze de naam van 'Henrikus Kakelaar tot Middelburg' ontcijferen. Later schrijft de natuur- en sterrenkundige Huib Zuidervaart dat er geen nadere bijzonderheden over deze man bekend zijn en hij veronderstelt dat Kakelaar een lokale leverancier van scheepsbenodigdheden is geweest. Een aanname die, zoals we zullen zien, juist blijkt te zijn. Op dit moment wordt het Zeeuwse planetarium, dat tussen 1783 en 1786 is gebouwd, opnieuw gerestaureerd. Voor deze gelegenheid is de houten kompasdoos uit het toe-

Maritieme musea krijgen regelmatig verzoeken om informatie over navigatiemiddelen. Zo ook vorig jaar. Een man meldt zich bij het Scheepvaartmuseum te Amsterdam met een oud kompas. Het blijkt een zogenoemd 'droog' kompas te zijn, bevestigd in een roodkoperen kompasdoos zonder cardanische ophanging. Op de getekende kompasroos staat 'By Henrikus Kakelaar tot Middelburg'. De Amsterdamse conservator kent de kompasmaker niet en hij vermoedt dat het om een negentiende-eeuwse instrumentmaker uit Zeeland handelt. Hij adviseert de eigenaar om het Maritiem museum in Vlissingen te benaderen. Via medewerkers van dat museum kom ik in contact met ingenieur Adriaan Hoelen, die het instrument deskundig uiteen heeft genomen en heeft onderzocht. Van hem ontvang ik verscheidene foto's en een deskundige beschrijving. Op dit moment kennen we dus twee kompassen van de hand van Kakelaar, tijd voor een historisch onderzoek.

In de vroegmoderne tijd waren ambachtslieden in gilden verenigd en binnen dit gildesysteem vormden de kompas- en zeilmakers in veel steden samen een eigen organisatie. In Middelburg waren de kompasmakers al in 1585 bij het Sint Lucasgilde ondergebracht, waarin ook kunstenaars en kunstambachtslieden zaten. Op 7 juni 1729 wordt de Middelburgse meester zeil- en kompasmaker Adriaan Kakelaar benoemd tot de officiële kompasmaker van de Zeeuwse kamer van de VOC. Zijn huis en winkel staan aan de Rotterdamsekaai, op nog geen steenworpafstand van het Oost-Indisch Huis. Het zijn drukke jaren en Kakelaar levert veel kompassen aan de Compagnie.

Voor een goede koers en positiebepaling op zee is het scheepskompas een onmisbaar navigatie-instrument. Stuurlieden moeten daar blind op kunnen varen en aan de kwaliteit worden hoge eisen gesteld. Het kompasmaken is dan ook een precies werkje dat met het magnetiseren van de kompasnaald begint. Daarvoor gebruiken kompasmakers zogenaamde 'zeijstenen', stukken natuurlijk magneetijzerstenen of magnetiet, die onder meer op de eilanden Cyprus en Elba gedolven worden. Is de naald eenmaal gemagnetiseerd dan bevestigt de maker daar een papieren wind- of kompasroos op, waarop de

Planetarium in Middelburg. foto gemeente Middelburg/Aart van Belzen
Linksboven: Kompas koperen ketel. foto J.P. van Braam Houckgeest
Links inzet: Kompasroos Kakelaar. foto A. Hoelen

streken of kompasrichtingen getekend zijn. Omdat deze roos horizontaal moet kunnen draaien, is

in het midden een holle koperen dop aangebracht die op een verticale pen rust. De magnetische noordpool, die in het noorden van Canada ligt, valt niet samen met de geografische of ware noordpool. Daarom wordt de kompasnaald zodanig op de roos vastgemaakt dat die zich in een bepaald gebied automatisch naar het ware noorden richt. Zeilt het schip verder in oostelijke of westelijke richting dan neemt de afwijking of variatie tussen het magnetische en geografische noorden toe en moet de kompasroos worden gecorrigeerd. Daarvoor kregen stuurlieden 'schuivende rozen' mee, waarbij de kompasnaald ten opzichte van de windroos gedraaid kon worden. Door de voortdurende beweging van schepen draaien rozen veel heen en weer en slijt het betrekkelijk zachte koper in de dop. De wrijving neemt daardoor toe en het instrument verliest zijn nauwkeurigheid. Om dit soort slijtage te voorkomen, krijgen de koperen doppen van de VOC-kompassen halverwege de 18de eeuw een stukje agaat, een hard mineraal kwarts. Bovendien stellen de bewindhebbers in diezelfde periode nieuwe richtlijnen op voor de kompasdozen, waarin het draaibare gedeelte is gemonteerd. De houten kompasdozen worden door duurzame koperen binnen-doppen vervangen, die ketels worden genoemd. Koper is weliswaar duurder dan hout, maar is minder gevoelig voor vocht en trekt niet krom. Dat verklaart het verschil tussen de houten kompasdoos in

het planetarium, die in een droge, vaste opstelling stond, en de koperen ketel van het tweede kompas.

Als Adriaan Kakelaar in 1742 overlijdt, neemt zijn twintigjarige zoon Henrikus de functie van zijn vader over en hij zet de werkzaamheden voort vanuit het ouderlijk huis aan de Rotterdamsekaai. De jonge Kakelaar ontpopt zich al snel als een veelzijdige ondernemer. Hij levert niet alleen vlaggen en kompassen aan de VOC, maar ook aan de Middelburgse Commercie Compagnie (MCC). Bovendien is hij reder van een Middelburgse walvisvaarder en theekoopman. Ook blijkt hij de nodige boekhoudkundige kennis in huis te hebben, want in 1757 volgt zijn aanstelling tot kassier van de MCC. Vijf jaar later legt de opperbehouder zijn werk neer. Hij heeft te veel nevenactiviteiten en kan zijn werk niet langer naar behoren verrichten. Kakelaar solliciteert. De directieuren willen hem graag bevorderen en zijn zelfs bereid om zijn salaris met twee- tot driehonderd gulden per jaar te verhogen, mits hij zijn andere werkzaamheden beëindigt. Kakelaar gaat akkoord en staakt de Groenlandvaart en theehandel. Wel blijft hij vlaggen en kompassen aan de VOC en MCC leveren. Ambachtswerkplaatsen waren vaak familiebedrijven, die van vader op zoon werden voortgezet. Zijn huwelijk met Louisa Maria van Goens is echter kinderloos. We mogen aannemen dat zijn bedrijf geen eenmanszaak was. Wie en hoeveel knechten voor hem werkten, is onduidelijk. Wel kennen we een van zijn leerlingen, een zekere Cornelis Vlijberge.

In december 1780 breekt de Vierde Engelse Oorlog uit en handel en scheepvaart komen grotendeels stil te liggen. De vraag naar scheepsbenodigdheden neemt af en Kakelaar besluit na enige tijd om zijn bedrijf van de hand te doen. In november 1783 is de zaak rond en neemt Pieter Vlijberge, zeilmaker en vader van de eerder genoemde Cornelis, zijn huis en werkplaats aan de Rotterdamsekaai over. Vijf maanden later dient Kakelaar zijn ontslag in bij de VOC en volgt de 24-jarige Cornelis Vlijberge hem op als de officiële kompasmaker van de Compagnie. Kakelaar is inmiddels verhuisd naar de Middelburgse Bogaardstraat en overlijdt daar op 14 juni 1786 op 64-jarige leeftijd. Het kompas in het Zeeuwse planetarium is dus een van zijn laatste werkstukken. Het tweede kompas is moeilijker te dateren, maar gezien de grote overeenkomst tussen de getekende rozen, zal die iets eerder zijn gemaakt. Zijn opvolger krijgt het overigens niet makkelijk, handel en scheepvaart stagneren en opdrachten blijven uit. In 1792 verkoopt hij zijn pand aan de Rotterdamsekaai. Kennelijk heeft Vlijberge meer van zijn meester geleerd, want zijn carrière vertoont een opmerkelijke gelijkheid met Kakelaar. In 1801 wordt hij namelijk tot onderboekhouder van de MCC benoemd en vier jaar later klimt hij op tot opperbehouder. De uitoefening van zijn nieuwe functie is echter van korte duur. In september 1805 verschijnt hij niet op kantoor. Zijn vrouw, die even later door de directieuren op het Commercehuis wordt ontboden, begrijpt er niets van. Haar man is die morgen gewoon naar zijn werk gegaan. Zoekacties volgen, maar blijven zonder resultaat. Later blijkt dat Vlijberge voor zijn crediteuren de wijk heeft genomen. In mei 1807 plaatst de rechtbank, toen nog vier-schaar genoemd, een advertentie in de Middelburgse Courant. Daarin roept zij iedereen op, 'die enig regt, actie of pretenctie' heeft op de boedel van Cornelis Vlijberge, om zich zo spoedig mogelijk te melden.